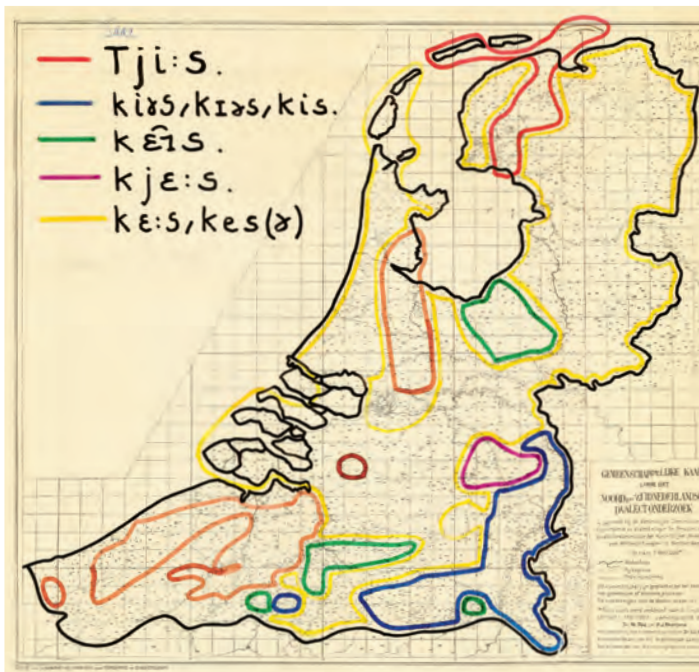

AFB. 13.1: Ongepubliceerde kaaskaart van Jac. van Ginneken uit 1932.

AFB. 13.2: Ongepubliceerde, schematische kaaskaart van Jac. van Ginneken uit 1932. De kaart is getekend op een door de dialectologen W. Péé en P.J. Meertens ontworpen grondkaart.

13 Zeg eens ‘kaas’

Vincent van Heuven & Noline van der Sijs

Hoe wordt ‘kaas’ in de verschillende Nederlandse dialecten uitgesproken? Hoeveel verschillende uitspraken zijn er, en hoe kunnen we die verklaren?¹

127

Kaaskaarten

Er zijn in de afgelopen eeuw diverse kaarten getekend met de verbreiding van het woord *kaas* in het Nederlandse taalgebied.² Daarnaast bestaan er kaarten voor deelgebieden, maar daarop gaan we hier niet in; belangstellenden kunnen ze vinden via de Meertens Kaartenbank. Wat zijn de belangrijkste dialectvormen voor *kaas* op de kaaskaarten, en vinden er in de loop van de tijd verschuivingen in die vormen plaats? Daarvoor bekijken we de kaarten in chronologische volgorde.

De oudste kaart is getekend door de bekende Nijmeegse taalkundige Jac. van Ginneken en is afkomstig uit zijn archief, dat momenteel berust op het Meertens Instituut. Hij verzamelde het materiaal in 1932. Van Ginneken heeft maar liefst vier kaaskaarten getekend, die geen van alle zijn gepubliceerd. We drukken er hier (p. 126) twee af (als afbeelding 13.1 en 13.2).³

De eerste gepubliceerde kaart is de kaaskaart uit de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland (TNZN)* van L. Grootaers en G.G. Kloeke, waarvan het materiaal is verzameld in 1939; de kaart is afgedrukt in de bijdrage van Douwe Zeldenrust, maar we geven hem voor de overzichtelijkheid hier (p. 128) nog een keer (afbeelding 13.3).

Tussen 1925 en 1982 verschenen zestien delen van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)* onder redactie van Edgard Blancquaert en Willem Pée. Voor de *RND* moesten dialectsprekers 141 zinnestelsels in het dialect vertalen. Zin 66 luidde: ‘Eten zij ook graag kaas?’ De meeste delen van de *RND* verschenen na de Tweede Wereldoorlog, en ieder boekdeel is beperkt tot een deel van het Nederlandse taalgebied, bijvoorbeeld Antwerpen of Noord-Brabant. De taalkaarten uit de *RND* die op basis van de vertalingen werden getekend, bevatten dus telkens slechts een deel van het taalgebied, maar Wilbert Heeringa van de Fryske Akademy heeft het *RND*-materiaal recent

De vijf kaaskaarten verschillen in de mate van gedetailleerdheid: Van Ginneken maakt op zijn eerste kaart een onderscheid in 13 verschillende vormen, terwijl *TNZN* 17 klankverschillen geeft, *RND* 23 en *FAND* 33. In de loop van de tijd beschrijven de onderzoekers de klankverschillen dus steeds preciezer. Zo neemt Van Ginneken de uitspraken /kaas/ en /kaos/ samen (zie de twee bruin omcirkelde eilanden op afbeelding 13.2), terwijl *TNZN* en de *FAND* deze uitspraken beschouwen als afzonderlijke typen. Dit maakt het moeilijk om de kaarten goed met elkaar te vergelijken, al is evident dat de globale indeling op alle kaarten, met aparte gebieden die door de kleuren groen, rood en blauw op *TNZN* overzichtelijk zijn weergegeven, overeenkomt. Daar komt nog bij dat de grondkaarten niet identiek zijn (*TNZN* heeft het dichtste netwerk aan plaatsen). In ieder geval valt op dat de eilandjes die Van Ginneken op kaart 13.2 heeft getekend, vaak niet terugkomen op de andere, latere kaarten. Dat kan betekenen dat zijn gegevens niet nauwkeurig waren of dat lokale klankverschillen inmiddels waren verdwenen.

Een paar aspecten zijn nog meer duidelijk uit deze kaarten: de dialectvormen van *kaas* vertonen klankverschillen in alle klankeenheden waaruit het woord is opgebouwd: de beginmedeklinker, de beklemtoonde stamklinker en de slotklank(en). Hoe zijn die verschillen ter verklaren? Daarvoor moeten we kijken naar de herkomst van het woord en de latere ontwikkeling.

Herkomst en klankveranderingen

Het Nederlandse woord *kaas* gaat terug op het Latijnse *caseus*.⁴ Dat Latijnse woord werd al in het Noordwest-Germaans, de voorganger van het Nederlands, ontleend als *kāsja*. In het Nederlands maakte het woord verschillende klankveranderingen door. In de Middelnederlandse periode, na 1200, ging men in alle Nederlandse dialecten klinkers aan het einde van een woord uitspreken als onbeklemtoonde sjwa, dus als een *e* in het lidwoord *de*. In de oudste geschreven teksten vinden we dan ook de vorm *case* of *kase* (in die tijd was het gebruikelijk om de klank /k/ te spellen als *c*, in navolging van het Latijn). De Nederlandse dialecten kenden toen nog naamvallen, en incidenteel liet men in de eerste naamval de slot-*e* weg en schreef men *caes*. Dat wegvallen van de onbeklemtoonde slot-*e*, de zogenoemde *e*-apocope, trad eerst vooral op in het Hollands, Utrechts en Limburgs, en werd in de zestiende en zeventiende eeuw algemeen: toen vielen de meeste onbeklemtoonde slot-*e*'s weg. In de zeventiende eeuw ging men bovendien een *s* tussen twee klinkers uitspreken (en schrijven) als *z*: vandaar de Algemeen Nederlandse meervoudsvorm *kazen* naast het enkelvoud *kaas*. Eerder sprak men van *casen* met een *s*.

In de dialecten in het oosten en midden van het latere Nederland veranderde de lange stamklinker /aa/ van het Germaanse *kāsja* in /ee/. In de dertiende eeuw vinden we dan ook *kese* (naast *case* in andere gebieden). Die verandering vond plaats onder invloed van een onbeklemtoonde *j* of *i* in het achtervoegsel. Deze uitspraakverandering noemen we umlaut. In de noordoostelijke, Nedersaksische dialecten viel bovendien de onbeklemtoonde slot-*e* niet weg, zoals elders. Wel veranderde de *s* tussen klinkers in *z*, net als in de andere dialecten. Daarom treffen we op alle kaaskaarten in de noordoostelijke Nedersaksische dialecten de tweelettergrepige vorm *keze* aan, terwijl overal elders de dialectvorm voor ‘kaas’ eenlettergrepig is.

131

Een bijzondere ontwikkeling deed zich voor langs de Noordzeekust in het Fries en Engels. Hier veranderde de umlaut-vorm /ee/ in een /ie/-achtige klank. Zo’n /ie/ wordt meer voor in de mond uitgesproken (zie ook afbeelding 13.6), en dat had invloed op de uitspraak van de begin-*k*: ook deze werd meer naar voren uitgesproken, tegen het *palatum* ofwel harde verhemelte, en dat leidde ertoe dat de /k/ veranderde (palataliseerde) in /tʃj/, zoals blijkt uit de modern Friese benaming *tsiis* en de Engelse benaming *cheese*.

De uitspraak ‘kaas’

Opmerkelijk is dat de standaardtaalvorm *kaas*, uitgesproken met een heldere /aa/, op de kaarten een verschillende, maar telkens zeer beperkte verbreiding heeft. We vinden deze vorm op de meeste kaarten vooral in het Zuid- en Noord-Hollands en Utrechts, zie het noordelijke bruin omlinjende eiland op kaart 13.2 van Van Ginneken, de zwarte /-symbolen op kaart 13.3, de ka:s-vormen op kaart 13.4 en de zwarte \-symbolen op kaart 13.5. In dit gebied werd de lange *aa* in de zeventiende eeuw als een heldere /aa/ uitgesproken, niet alleen in het woord *kaas* maar in alle woorden met een lange /aa/. Elders sprak men de lange *aa* uit met een o-achtige klank, zoals nog in het West- en Oost-Vlaams op de twintigste-eeuwse kaaskaarten (*kaos*), of met ae- of e-achtige klanken (zoals *kees*). Toen in de zeventiende eeuw de standaardtaal geleidelijk vorm kreeg, bogen toonaangevende schrijvers en taalgebruikers zich onder andere over de vraag wat de ‘beschaafde’ uitspraak was van de lange *aa*. De meesten van hen woonden in Holland of Utrecht, en het is dan ook geen toeval dat ze de heldere /aa/-uitspraak van hun eigen dialect verhieven tot de standaarduitspraak. Ze hadden daarvoor nog een extra argument: in de Romaanse talen Latijn en Frans werd de lange *aa* ook uitgesproken als heldere /aa/, en die twee talen stonden in hoog aanzien. In de dialecten bleven de andere uitspraken bewaard, maar in de loop van de tijd drong de standaarduitspraak soms in dialecten door, en dat

verklaart waarom *TNZN* en *FAND* voor sommige plaatsen in Gelderland en Brabant de vorm *kaas* optekenen.

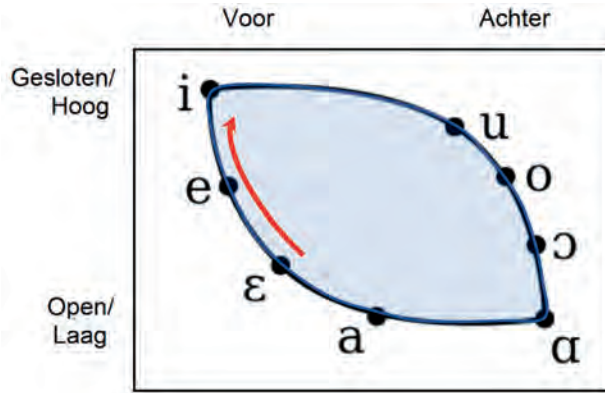
Inzoomen op de kaart uit *TNZN*

Hiermee zijn de belangrijkste structurele klankveranderingen die ‘kaas’ in de loop van de tijd doormaakte, beschreven. Maar als we naar de kaaskaarten kijken, zien we dat met name de klinkers tegenwoordig nog veel meer variatie kennen. Dat komt veelal door jongere klankveranderingen die verschillende oorzaken hebben. Hoe groot zijn de verschillen en waar is de variatie te vinden?

132

Om de verschillende moderne dialectvormen systematisch in kaart te brengen, zoomen we in op kaaskaart 13.3 uit *TNZN* (zie voor de ontstaansgeschiedenis het hoofdstuk van Douwe Zeldenrust in deze bundel). Op die kaart vinden we 17 verschillende regionale manieren om het woord *kaas* uit te spreken. De uitspraak van de *kaas*-woorden is in de legenda van de kaart aangegeven in min of meer gewone, voor een leek leesbare, Nederlandse spelling. Het is niet moeilijk om die spelling om te zetten in fonetisch schrift. We hebben dat gedaan in de derde kolom in tabel 13.1. De meeste varianten onderscheiden zich van elkaar in de uitspraak van de beklemtoonde stamklinker. In alle varianten zien we een lang uitgesproken klinker. Die lange klinker blijft ofwel constant van kleur tijdens zijn hele duur, of hij verandert gaandeweg, en eindigt met een duidelijk andere kleur dan bij zijn begin. Die kleurverandering wordt in de meeste gevallen veroorzaakt doordat de mond zich tijdens de articulatie van de klinker een beetje sluit. Dit zijn de zogenoemde sluitende tweeklanken, die zelfs als los woord kunnen voorkomen: *ei* (van een kip), *ui* (bolgewas, groente) en *au* (uitroep van pijn). In enkele andere gevallen neemt de tong tegen het einde van de klinker een neutrale stand aan, waardoor de klinker zijn kleur verliest. Dit zijn centrerende tweeklanken, die bij goed luisteren te horen zijn in *bier*, *buur* en *boer*. Medeklinkers worden altijd gemaakt met meer gesloten mond dan klinkers. Omdat na een klinker (bijna) altijd een medeklinker volgt, is het bij lange klinkers handig om alvast de mond een beetje dicht te doen. De kleurverandering van dit sluitingsgebaar is wat we dan waarnemen als tweeklank.

De laatste categorie verschillen die we kunnen zien bij de uitspraakvarianten van *kaas* heeft te maken met de precieze klinkerkleur aan het begin van de klinker (zowel bij eenklanken als bij tweeklanken). De beginkleur kan zo’n beetje alle tinten aannemen langs een kleurcontinuüm, van /ie/ (/i/ in afbeelding 13.6) naar (een langgerekte) /a/ (als in *kat* (/a/ in afbeel-

AFB. 13.6: Traditionele voorstelling van klinkerarticulatie en klinkerkleur. Original uploaded by Ishwar, svg by LadyofHats, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=1635806>.

ding 13.6), van maximaal voor en hoog in de mond, naar maximaal laag en achter in de mond. Voor meer informatie over klinkerkleuren zie ook het hoofdstuk van Vincent van Heuven in deze bundel en Rietveld & Van Heuven (2016).

Een punt in dit diagram stelt de plaats voor in de mond of keel waar de doorgang voor de uitstromende lucht het sterkst vernauwd is. Bij de /i/ (*ie* van *biet*) zit die plaats kort achter de boventanden, dus hoog en voorin in de mond. Bij de /a/ (*a* van *bad*) is de nauwste doorgang achter- en onderin, dicht tegen de keelwand aan. Elke klinker heeft één zo'n kenmerkende vernauwingsplaats binnen het blauwe gebied in de figuur. Een tweeklink zoals *ei* geven we weer als een pijl die loopt van beginkleur naar eindkleur.

In tabel 13.1 geven we de 17 varianten, met hun fonetische transcriptie volgens het IPA (International Phonetic Alphabet) en voorzien van de kenmerken waarin ze verschillen van de basisvorm. Als basisvorm nemen we de oudste dialectvorm: *case* of *kase*, uitgesproken met een begin-/k/ gevolgd door een beklemtoonde /aa/, dan een scherpe (stemloze) /s/, en een onbeklemtoonde sjwa (zie ook hierboven). We beschrijven de 17 varianten met behulp van tien verschilpunten (of kenmerken), in de horizontale balk.

TABEL 13.1: Zeventien uitspraakvarianten voor het woord ‘kaas’ in dialecten in Nederland en België. De verschillen worden verantwoord door wel (+) of geen toepassing van een verandering ten opzichte van de oudste vorm /ka:sə/. De afstand (‘dist’/distance) van de basisvorm ‘o’ is het aantal plussen in een regel.

#	spelling	IPA	s→z	ə→∅	startpunt klinker				diftong		k→ʈ	ʈ→s	dist
					back	up1	up2	up3	up	+ə			
o.	kaase	ka:sə											0
1.	kèèze	kɛ:zə	+			+							2
2.	kaize	kaɪzə	+						+				2
3.	kaas	ka:s	+	+									2
4.	keeze	kɛ:zə	+			+	+						3
5.	keize	kɛɪzə	+			+			+				3
6.	kaos	kɑ:s	+	+	+								3
7.	kais	kɑɪs	+	+					+				3
8.	kèès	kɛ:s	+	+		+							3
9.	kaoes	kɑɔs	+	+	+				+				4
10.	keis	kɛɪs	+	+		+			+				4
11.	kèèes	kɛəs	+	+		+				+			4
12.	kees	kɛ:s	+	+		+	+						4
13.	keejes	kɛəs	+	+		+	+			+			5
14.	kies	kɪ:s	+	+		+	+	+					5
15.	kieës	kɪəs	+	+		+	+	+	+				6
16.	tsjies	ʈsi:s	+	+		+	+	+			+		6
17.	sees	se:s	+	+		+	+				+	+	6

In tabel 13.1 geeft een plus aan dat het verschilkenmerk op de variant van toepassing is. Het eerste verschilpunt ten opzichte van de basisvorm is de verandering van s (zonder trillende stembanden) tussen de twee klinkers in z (mét trillende stembanden). Deze verandering treedt op omdat het gemakkelijker is om onze stembanden tussen twee klinkers in te laten doortrillen dan de stembandtrilling kort te onderbreken. We gaan ervan uit dat de meervoudsvorm (*kazen*) in geen van de 17 varianten nog een scherpe, stemloze s heeft. Daarom staat er een plus bij elke variant. Dit kenmerk maakt dus geen enkel verschil tussen de varianten onderling, maar zorgt er

wél voor dat de modernere varianten verschillen van de oudste vorm. Een plus bij het tweede kenmerk geeft aan dat de onbeklemtoonde, kleurloze eindklinker komt te vervallen. Een plus in de kolom ‘back’ geeft dan aan dat de inzet van de klinker één stap naar achteren in de mond wordt gearticuleerd, niet bij /a/ in figuur 13.6 maar bij /ɑ/. ‘Up₁’ geeft aan dat de (inzet van de) basisklinker /a/ één stap omhooggaat: van /a/ naar /ɛ/. Een plus bij ‘up₂’ wil zeggen dat een tweede verhoging van de inzet nodig is: van /ɛ/ naar /e/, terwijl ‘up₃’ de klinker verhoogt tot het uiterste: van /e/ naar /i/. We doen dit zo, stap voor stap, om elke verandering even groot (of waarneembaar) te houden. Met ‘up’ onder ‘difftong’ geven we aan dat de beklemtoonde klinker verandert in een sluitende tweeklank, terwijl een ‘+ə’ wil zeggen dat de klinker naar zijn einde toe kleurloos wordt. De kenmerken ‘k→ts’ en ‘ts→s’ geven aan dat de begin-/k/ verandert in een /ts/, respectievelijk dat de /ts/ zijn begin-/t/ verliest.

Door nu het aantal veranderingen te tellen (het aantal plussen per regel in tabel 13.1) dat een uitspraakvariant op de *kaas*-kaart heeft moeten ondergaan ten opzichte van de basisvorm, krijgen we een goede indruk van welke vormen meer en welke minder afwijken. We kunnen ook het aantal verschillen tellen tussen elk paar varianten, en zo hun onderlinge afstanden bepalen. Dat aantal paren uitspraakvarianten bedraagt 136; dat is het aantal hokjes in tabel 13.2 met een afstand groter dan 0).

Het aantal verschillen tussen twee varianten moet liggen tussen de 1 en de 10. Immers, bij 0 verschilpunten zijn twee vormen identiek, en er kunnen niet meer dan tien verschillen optreden want er zijn maar tien verschilpunten. Tabel 13.2 is de fonetische afstandstabel die wordt opgeleverd door deze exercitie. De 17 uitspraakvarianten blijken in maximaal zes kenmerken van elkaar te verschillen.

Uitgaand van één historisch gemotiveerde basisvorm kunnen we dus met tien verschilpunten alle uitspraakvarianten afleiden en aan elkaar relateren. Door het aantal verschilpunten te tellen kunnen we bovendien een fonetische afstandstabel opstellen waarmee de varianten in groepen samengenomen kunnen worden die overeenkomsten vertonen met de regionale verbreiding op de kaaskaarten.

Het is goed om er in dit verband op te wijzen dat de basisvorm *kaase*, met /k/, lange heldere /aa/, scherpe /s/ en een kleurloze onbeklemtoonde sjwa, zoals wij die in onze analyse aannemen, louter gebaseerd is op historische informatie. De lange, heldere /aa/ was al aanwezig in de Latijnse oervorm. Uit de oudste bronnen blijkt dat de uitspraak met /aa/ aanvankelijk algemeen was voor het hele taalgebied in de Nederlanden. In de verschillende

TABEL 13.2: Fonetische afstandstabel voor alle 17 vormen van kaas. De onderlinge afstand wordt bepaald door het aantal verschillende eigenschappen per paar in tabel 13.1.

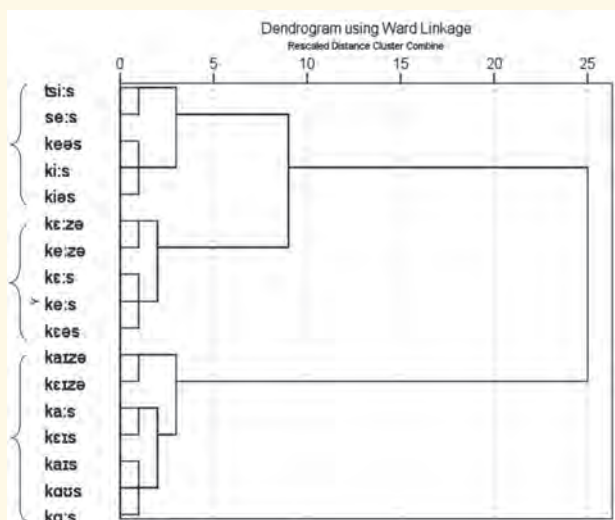
	kɛ:zə	kaizə	ka:s	kɛ:zə	kɛizə	kɑ:s	kais	kɑʊs	kɛ:s	kɛis	kɛəs	kɛ:s	kɛəs	ki:s	kiəs	tʃi:s	se:s
kɛ:zə	0																
kaizə	2	0															
ka:s	2	2	0														
kɛ:zə	1	3	3	0													
kɛizə	1	1	3	2	0												
kɑ:s	3	3	1	4	4	0											
kais	3	1	1	4	2	2	0										
kɑʊs	1	3	1	2	2	2	2	0									
kɛ:s	4	2	2	5	3	1	1	3	0								
kɛis	2	2	2	3	1	3	1	1	2	0							
kɛəs	2	4	2	3	3	3	3	1	4	2	0						
kɛ:s	2	4	2	1	3	3	3	1	4	2	2	0					
kɛəs	3	5	3	2	4	4	4	2	5	3	1	1	0				
ki:s	3	5	3	2	4	4	4	2	5	3	3	1	2	0			
kiəs	4	6	4	3	5	5	5	3	6	4	2	2	1	1	0		
tʃi:s	4	6	4	3	5	5	5	3	6	4	4	2	3	1	2	0	
se:s	4	6	4	3	5	5	5	3	6	4	4	2	3	3	4	2	0

dialecten veranderde de uitspraak van de klinker, zoals boven beschreven, en uiteindelijk bleef de /aa/-uitspraak alleen in de westelijke gebieden (nu de Randstad) behouden. Onze keus voor deze vorm is dus niet ingegeven door de latere dominante positie van het Hollandse dialect.⁵

Wat je nog meer kunt doen met een afstandstabel

Clusteranalyse

Aan de hand van de afstanden in tabel 13.2 kunnen we uitspraakvarianten samennemen in paren en daarna in grotere groepen die veel met elkaar gemeen hebben. Het resultaat van zo'n hiërarchische clusteranalyse (Ward 1963) is te zien in de figuur in dit kader. Hoe meer twee vormen op elkaar lijken, des te eerder worden ze in de (op zijn kant liggende) boomstructuur samengenomen tot één tak. In de figuur worden uiteindelijk twee à drie hoofdgroepen onderscheiden. De eerste zien we boven in het diagram, en omvat alle varianten met een (half)gesloten klinker (/ie/-achtig, de twee hoogste/voorste klinkers in figuur 13.6) en/of de daarmee samenhangende palatalisatie van de beginmedeklinker. De tweede grote groep beslaat de gevallen met een open en/of achterklinker (met a of ɑ in figuur 13.6); de varianten met de sluitende tweeklank /ɛɪ/ voegen zich daarbij. Als laatste is er een tussengroep waarin de klinker /ɛ/ of /e/ is, hetzij als lange klinker, hetzij als begin van een centrerende tweeklank. De vormen met een tweede, onbeklemtoonde lettergreep zijn gelijkelijk verdeeld over de middelste en de laatste groep.

AFB. 13-7:
Hiërarchisch
clusterdiagram
voor 17 uitspraak-
varianten voor
'kaas'.

De vorm *kaas*, zoals uitgesproken in het Standaardnederlands, wijkt nog het minst af van de historisch gemotiveerde basisvorm (vorm 3 in tabel 13.1). Hoe

verder de dialecten af liggen van het Hollands, des te meer verschillenmerken ze hebben ten opzichte van de basisvorm: de vernieuwingen traden dus op in de periferie van het Nederlandse taalgebied. De sterk afwijkende /ie/-vormen treffen we aan in Friesland (zie boven) en Limburg; in het Limburgs ontstond deze vorm uit de umlaut-vorm *kèès*, dat werd gediftongeed tot *ieë*. De vormen met een tweede, onbeklemtoonde lettergreep zien we in het oosten van Nederland, in de Saksische dialectgebieden.

Het zal nu duidelijk zijn dat er niet alleen veel verschillende soorten kaas geproduceerd worden in het Nederlandse taalgebied, maar dat er evenzeer grote klankvormelijke variatie is in de wijze waarop het product wordt aangeduid. Alle kazen zijn variaties op hetzelfde thema: rauwe (koe)melk als basis, waaraan vocht onttrokken wordt en waar stremsel, zuursel en enkele andere bestanddelen aan zijn toegevoegd. Op dezelfde manier zijn alle klankvormen voor 'kaas' te herleiden tot één basisvorm die met één onttrekking en negen verschillende toevoegingen leiden tot talloze uitspraakvarianten. Zo bezien zijn (klank)vorm en inhoud een.